

Гўри Амир макбараси жахонга машхур ва Ўрта Осиё меъморчилигининг ноёб асари сифати аътироф этилади.

Макбара курилиши 1403 йилда Амир Темурнинг вориси Мухаммад Султоннинг вафот этиши муносабати билан бошланган, Мирзо Улугбек даврида тугалланган ҳамда Амир Темур ва темурийлар хилхонасига айлантирилган.

Макбара ўрта аср Самаркандининг жанубий-шарқий қисмида, Темурнинг набираси Мухаммад Султон XIV асрнинг охирида бино қилдирган ансамбл қошида тикланган. Мухаммад Султон 1403 йилда Кичик Осиё сохилларига қилган узок сафаридан қайтиб қелаётганда тўсатдан қасал бўлиб вафот этади. Шахзоданинг жасади Самаркандга олиб қелиниб, ансамблнинг жануб томонидаги айвони орқасидаги дахмага дафн қилинади. Амир Темур шахзодага атаб макбара қуриш ҳақида фармон беради. Шундан кейин дахма устига саккизёкли бино қурилади. Шурқ тарихчиси Шарафиддин Али Яздий бу бино «осмон қаби баланд гумбаз, деворларининг пастки қисми зарҳал ва ложувард билан безатилган мрамр тошдан қилинган», деб таърифлайди. Лекин бу ишларни Амир Темур охирига етказолмаган. У 1405 йилнинг бошларида вафот этди ва Мухаммад Султон жасади ёнига дафн қилинди.

Амир Темур вафотидан кейин тахт учун ўзаро урушлар бошланиб қетиб, макбарани қуриб тамомлашга ҳалақит беради. Мамлакат 1409 йилдагина тинчийди. Амир Темурнинг ўгли Шохрух Мирзо Хиротни пойтахт қилади. Мирзо Улугбекни эса Самарканд ҳокими қилиб тайинлайди.

Амир Темурдан Мирзо Улугбекка жуда кў бойликлар мерос қолади. Олимлар, ҳунармандлар ва рассомлар унинг ихтиёрига ўтади. У мамлакатда маданият ва қурилиш ишларини ривожлантириб юборади. Мирзо Улугбек буюк бобосига ҳурмат юзасидан саккизёкли макбарани темурийлар авлоди дафн қилинадиган макбарага айлантиради. Макбара битгач, Амир Темурнинг маънавий устози Мирсайид Бараканинг жасади шу макбарага кўчирилади. Амир Темурнинг маънавий ўзи устозининг оёқ томонига дафн этилади. Баъзи ривоятларга қараганда, Амир Темурнинг ўзи шундай васият қилган экан. Бинонинг ичи янгидан безатилади, макбара сахнига дахмалар қўйилиб, атрофи нафис мрамр тошдан панжара қилинади. Макбарага 1424 йилда унинг шарқ томонига такаб қурилган кўп гумбазли галереядан қирилади.

Макбарада Амир Темурнинг ўғиллари — Мироншоҳ ва Шохрухлар ҳам дафн қилинган. Макбаранинг гарб ва жануб томонига ёндош қилиб қурила бошлаган, лекин чала қолган улкан иморатлар Мирзо Улугбек ҳукмронлигининг сўнгги йилларига тўғри қелса қерак. 1449 йилда сиёсий инқироз натижасида Мирзо Улугбек ваҳшиёна ўлдирилади. Буюк астрономнинг жасади Гўри Амир макбарасида дафн қилинади.

Баъзи маълумотларга қараганда, XVII асрда мадраса ишлаб турган, ҳонақоҳ биносидан эса вайроналаргина сақланган. XVIII асрнинг 20 чи йилларидаги ижтимоий ва иқтисодий инқироз даврида ҳувиллаб қолган Мухаммад Султон мадрасаси харобага айлана бошлайди.

Мухаммад Султон мадрасаси ва ҳонақоҳи унутилиб қетгани учун Самарканд ёдгорликларининг дастлабки тадқиқотчилари узок вақтгача мадраса ва ҳонақоҳ тушган

жойни аниклай олмаган эдилар. Факат ХХ асрнинг ярмидан бошлаб кадимги ёдгорликларни чукур ва хар тарафлама тадқиқот қилиш имконияти тугилди. Археология қизилмалари ўтказилиши натижасида йўқ бўлиб кетган биноларнинг деворлари ва пойдеворларининг қолдиқлари топилди. Архитектура-қидирув ишлари бинонинг ҳажмини, конструкцияси ва баъзи қисмларининг безакларини қизмада аниклаш имконини берди. Тўпланган материаллар планли реставрация ишларига асос қилиб олинди. Бутунлай бузилиб кетган ҳовли деворлари қайтадан тикланди. Натижада архитектура мажмуасидаги иншоотларнинг қай тартибда тушганлигини аниклаш мумкин бўлди.

Бу нодир ёдгорликлар ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш учун ҳовли атрофидаги иншоотларни кўздан кечириб чиқиш лозим. Томошабин ёдгорликни соатнинг йўналишида айланиб, мажмуанинг ҳамма қисмлари билан танишгандан сўнг, пештоқдан темурийлар макбараси Гўри Амирга ўтади.

Мухаммад Султон ансамблидан фақат пештоқгина яхши сақланган. Бу пештоқ моҳирлик билан ишланган бўлиб, турли-туман қошинлари билан девор фонида яққол кўриниб турилади. Қошинлар орасига бинони қурган уста Мухаммад бинни Маҳмуд Исфохонийнинг номи жимжимадор қилиб ёзиб қўйилган. ўштин устунлар беағида «ғирих» деб аталувчи геометрик шаклларга асосланиб, нафис қилиб ишланган композиция асосий ўринни эгаллайди. Равоқли, қунгура девор гулдор ғилам қилиб безатилган.

Деворларнинг тўқ зангори, фонида чирмашиб, гуллаб турган ўсимликнинг расми тасвирланган. Тоқчадаги куббалар майда арқалар шаклида бир-бирига турли бурчаклар билан туташган муқарнаслар билан ишланган.

Ҳовлининг шарқ томонидаги девор ортида Мухаммад Султон мадрасасининг қолдиқлари кўриниб туради. Чорсу ҳовлининг атрофида икки қаватли хужралар тушган. Хужралар бошқа мадрасалардаги сингари бўйи узун, эни тор бўлиб эшик бурчакларида гумбазли дарсхоналар бўлган. Археологик қизилмалар натижасида топилган сирли безаклар мадрасанинг жуда ҳам чиройли бўлганлигидан давлора беради. Ганчдан ишланган муқарнаслар гумбаздан бошлаб деворга бир текисда туширилган, унинг устига гул солинган ва зарҳал, лоҳувард қошинлардан хошия қилиб изора ясалган. Мухаммад Султон мадрасаси Ўрта Осиёда сақланиб қолган мадрасалар ичида энг қадимийсидир.

Мажмуанинг жануб томонидан қараганда, унинг муҳим қисми Гўри Амир макбарасининг ташқи кўриниши яққол кўриниб туради. Кўп қа биргали, баҳайбат гумбазли цилиндр шаклидаги айланаларини кўтариб турган сакқизёқли призма бино меъморий композициянинг асосини ташкил этади. Макбара деворларига зангори, ҳаво ранг ва оқ сирли қошинлар қопланган, бу қошинлар геометрик шаклда терилиб, арабча хит битиб, усталик билан ишланган. Меъмор бир-бирига ўхшаган шакллардан фойдаланиб, биноларнинг қатта сатҳларини моҳирлик билан беаган.

Макбара ҳашаматли сакқиз қиррали асос устига қурилган бўлиб, ташқи беағи деворнинг мармарли изораси тепасига қошинлардан қиялатиб ғирих берилган ва улар орасида қуфий хатида Аллоҳга айтилган ҳамду санони англаувчи «субҳаноллоҳу бихамдих ва субҳоноллоҳул аъзим ва бихамдих» деган дуо ёзилган.

Гардиш айланаси бўйлаб икки метр энликда ёзув бўлиб, унда Қуръони қаримнинг «Мулк» сураси бошидан охиригача устма-уст ёзиш услубида битилган. Хоналарнинг ички деворлари ҳам йирик хошияларга ажратилиб, майда безак нақшли ёзувлар билан

«Мухаммад с.а.в. Аллох, Али» сўзлари битилган.

Макбарага кирадиган учта эшик ҳамда битта меҳроб бўлиб, буларнинг тепа ва ён тарафларида гир айлантриб хадислардан жуда нодир ва сахиҳлари саралаб ёзилгандир. Улар куйидагидан иборат:

1. Кафа биддахри воъизан ва билмавти муффрикан.

—Кишига насихат килмокка замоннинг ўзи кифоя килади. Унинг ажрамогига эса ўлимнинг ўзи кифоя килади.

2. Истаъид лил-мавти кабла нузулил-мавт.

—Ўлим келмасдан бурун унга тайёргарлигингни кўриб кўй.

3. Мо мин байтин мин буютиллохи, йатлуна китобаллохи ва ядрисуна фима байнахум илла нузила ладум рахматун ва гошияхум малаикату ва зикроллоху фимо индахум.

—Қуръони Карим ўкилаётган ва ўрганилаётган хар бир уйга Аллохнинг раҳмати ёгилади ва Аллохни зикр килаётганларни эса фаришта ўраб туради.

4. Ас-султонуну зиллулоху фил арзи фаман акрамаху, акрамахуллоха ва ман ахонаху ахонахуллоху.

—Подшо Аллохнинг ердаги соясидурким, уни хурмат килган кишини Аллох хурмат килади. Уни хорлаганни Аллох ҳам хорлайди.

5. Ал-муksитина индаллоху алал-манобири минан-нури.

— Муksитлар (камтар кишилар) Аллох хузурида нурдан бўлган минбарларда ўтирадилар.

6. Аллазина яъдилуна фи хукмин соъатан хайрун мин ибодати ситтина сана.

—Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан яхшидур.

7. Ва кола алайхиссалому узкуру махосина мавтокум ва каффу ан масовихим.

—Ўтганларнинг яхши фазилатларини зикр килингллар, ёмонликларини гапиришдан эса сакланингллар, деган ёзувлар бор.

Макбара узокдан кумушсимон-хаво рангга ўхшаб кетади. Факат гумбаз бироз кўкиш

бўлиб, жимиллаб аралиб туради. Бинога якинлашган сари гумбазнинг саккизёкли

кисмида хаво ранг геометрик шакллар ва гумбазни ушлаб турадиган айланмаси хаво

рангли йирик харфлар билан бир тартибда битилган ёзувлар аник кўрина бошлайди.

Сўнгра гирихнинг шаклини тўлдириб борадиган кўк рангдаги сатрлар ва харфлар

орасида бир-бирига чирмашган жимжималар кўзга ташланади. Бинога янада якинрок

борилса, унинг архитектураси канчалик усталик билан ишланганлиги хайратда

колдиради. Дарчалар тепасига ўрнатилган ажойиб кошинлар, макбара пойдевор кисми

мармарида ишланган нафис накшлар диккатни жалб этади ва гўё бундан нафисрок

безак яратиб бўлмайдигандек кўринади. Аммо изора шарафасининг миниат юрали

равокчаларида зархал билан ишланган шундай нафис безаклар борки, уларни факат

жуда мохирлик билан ишлаб, нодир асарлар колдирганлар.

Макбаранинг ташки томонини бунёд килганда гумбазга катта ахамият берилган. Гумбаз остки кисмининг айланаси 15 метр, баландлиги 12,5 метр бўлсада, огирлиги сезилмайди.

Бунинг сабаби шундаки, 64 кабиргадан иборат гумбазнинг вазни ажойиб ишланган

шарафа оркали мустахкам асос-айланмага тушади. Гумбазнинг ранг-баранг килиб

ишланиши катта ахамиятга эга. Гумбазда хаворанг кўпрок ишлатилгани учун бу ранг

гумбазнинг эгри чизикли кобиргаларида товланиб туради, куёшда чараклаб, гўё осмонга кадалиб туради. Гумбазнинг усти сирли кошинлар билан копланган.

Шарафаларида ҳам шундай кошинлардан хажми бир-бирига мос килиб ишланган

чиройли жимжималар бор. Макбаранинг ташки гумбази ёдгорликнинг ташки киёфаси

янада салобатли бўлиши учун ички гумбаз устига ўрнатилган.

Макбаранинг жануб томонидаги киррасига галереянинг колдиклари такалиб турибди. Бу галерея тахминан XV асрларда солинган бинолар таркибига кирган. Шу ерда катта комплекс қурилиши билан Гўри Амир ҳам ўз-ўзидан шу комплексга кириб қолган.

Макбаранинг жануб томонидаги дахма ҳам шулар қаторига қиради.

Маълумки, Амир Темури тугилган шаҳри — Шахрисабзда ўзига атаб ҳашаматли бино қурдирган ва мрамартошдан сағана ясаган. Амир Темури тўсатдан вафот этгандан кейин шундай сиёсий вазият вужудга келдики, унинг жасади Самарқанддаги набираси учун солинган макбарага дафн этилди. Шунинг учун Шахрисабзда тошдан тайёрланган дахма устига буюк Амир Темурининг номи ёзилган плита ўрнайтилмаган. Мирзо Улугбек бобосига таклид қилиб, Гўри Амир макбараси ёнида зодагонларни дафн этиш учун катта қурилиш ишларини бошлаб юборган, дейишга асос бор. Макбарадаги дахма чиройлилиги жиҳатидан Шахрисабзда Темури қурдирган дахмадан қолишмайди. Бирок, Мирзо Улугбек ваҳшиёна ўлдирилиши билан мажмуадаги ишлар тўхталиб, макбара ҳувиллаб қолди. Мирзо Улугбекнинг жасади Гўри Амирда — бобоси ёнига қўйилди.

Галерея залларининг шаклини деворлар қолдигидан, деворга ишланган безакларни эса шарафа парчаларидан билса бўлади. Иншоотнинг қанчалик катта бўлганлигини унинг қарб томонида битмай қолган мажмуага қараб аниқлаш мумкин. қаттақон залдан уни тўрт томонга қонлардир қўйилган тўртта равогидан биттасигина сақланиб қолган. Эни 10 метрлик равоқнинг икки томондан йўлак ўтган. Йўлакнинг шимол томондан қўш гумбазли икки қаватли бинга, жануб томондан эса галереяга қиради. Гўри Амир макбараси ва дахмасига шу галереядан ўтиради. Демак, макбара атрофи бинолар билан ўралган экан.

Мухаммад Султон хонақохи ва мадрасасидан девор қолдиклари ва қошин парчаларигина сақланган. Лекин бу қолдиқлар ҳам асрлар бўйи қинхон бўлиб қелган иншоот сирини қилишга имқон берди. Хонақоҳ ўртасида катта гумбазли қенг зал, залнинг атрофида икки қаватли, бирдан иккинчисига ўтирадиган хоналар бўлган, бу хоналарнинг баъзиларида қишилар яшаган, баъзилари қазнок бўлган.

Ховли атрофини ўраб турган деворлар икки қаватли безакли равоқларга бўлинган. Равоқлар бўйининг қаланд-қаст, энининг эса турлича бўлиши ва қанглининг жой-жойида ишлатилиши ўзига хос манзара қасб этган. Равоқнинг қўпчилиги сайқал берилган қишлар, унинг тепа томонлари турли-туман ўсимликларни тасвир этувчи қангори қошинлар билан қопланган. Ўртадаги айвонларни безатишга алоҳида эътибор берилган. Жануб томондаги айвон деворида сақланиб қолган безак парчалари унинг қандай қўзал бўлганлиги ҳақида аниқ тасаввур бера олади. Кейинчалик қанг билан шуваб юборилган деворлар қадимда турли-туман қангли қошинлар билан қопланган. Ховли томондаги олд деворнинг тепасида арабча қатлар битилган қенг белбоғ бор. Ховлининг ташқи бурчакларида тўрт қангалар бўлган. Юқорида қўтарилган сари инқиққалашиб қорган қангалар Регистон қайдонидаги Улугбек мадрасаси қангалари қабил шарафа билан безатилган. Остки ва устки қисми қар хил айланмага эга бўлган қангаларга қошинлар қоплаш техникаси қишини ҳайратда қолдиради.

Қангаларнинг асоси билан тепаси орасидаги тақовут қошин қангалар тегишда усталик билан қартираф қилинган. Қошинлар қар бир қангаларга бир хил қангаларда қошин қангалар тегишда холда, улар орасидаги қангалар юқорида қўтарилган сари қангаларга қаради ва тепасига етиб тугайди.

Улугбек даврида макбарага кириш учун қурилган эшикнинг ёни ва тепалари нафис безатилган. Илгари эшик тепасида: «Бу шавкатли Амир Темурнинг қабри...» деб ёзилган қошинли лавха бўлган (бу плита ҳозир Санкт-Петербургдаги Давлат Эрмитажиди сақланади). Макбарага қатор гумбазли галереядан ўтиб қирилади. Бу галереянинг ҳовли томонидаги девори ва баъзи гумбазлари икки мартаба қайтадан ишланган. Деворларида сақланиб қолган безак қолдиқлари галереянинг ичи чиройли бўлганлигини кўрсатади. Галереянинг ҳаво рангдаги олти қиррали изораси оқ деворга солинган яшил нақшлар билан бир-бирига жуда мос тушган.

Галереядан ўтиб, Темурийлар макбарасига қирилади. У кенг ва баланд зал бўлиб, тўрттала деворида ҳам ҳаво рангли таҳман бор. Макбаранинг ичи жуда аниқ режаланган. Кенг белбоғ шаклида ёзилган арабча хатлар изора, деворлар, ички ва ташқи гумбазнинг таянчи бўлган равокли конструкциялар ярусини ажратиб туради. Макбара ҳолатда нафис безатилган. Деворнинг пастки қисмида кўкимтир шаффоф оникс тошидан ишланган изора бор. Оникснинг чоклари кўкимтир тошлар териб безатилган. Изора устига ишланган ранг-баранг панно худди зар аралаштириб тўқилган гиламга ўхшайди. Гумбазнинг ичи, қунжак яруслари ҳар турли шаклларда бир неча қават ипак қоздан бўрттириб ишланган нақшлар билан безатилган, бу нақшлар гумбазнинг юқорисига кўтарилган сари торайиб боради. Уларга зарҳал берилган ва майда гуллар солиб нақшланган. Бўрттириб ишланган ипак қоз ораларидан кўриниб турган ганч сувок майда жимжимадек гоҳ зангори, гоҳ оқ бўлиб миллираб кўринади.

Макбарага рангдор ойналар солинган панжарали дарчадан ёруғлик тушади. Шу ойналардан ўтиб тушган қуёш нуридан макбара ичи ранг-баранг товланиб туради. Макбаранинг беағида Ўрта Шарқ усталари эришган юксак санъати намойиш қилиниб, маҳаллий анъаналарга мослаб ишланган.

Макбаранинг ўртасига ўрнатилган сағаналар устида Темурийларга бағишланган ёзувлар бор. Шулар орасида Темурнинг қабри устига қўйилган тўқ яшил рангли нефрит тош диққатни ўзига жалб этади. Бу тошнинг қаердан олиб келинганлиги, мустаҳкамлиги ва бениҳоя қимматлилиги ҳақида қанча-қанча афсоналар тўқилган. Улугбек 1425 йилда мўғуллар устидан ғалаба қозонганда қўлга қиритилган ўлжалар ичида икки бўлак нефрит ҳам бўлган. Шу иккала тошни яхшилаб ишлаб, бир-бирига улаб, Амир Темур қабри устига қўйилган.

1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухоро хонлигини забт этган вақтида (ўша вақтда Самарқанд Бухоро хонлигига қарар эди) Амир Темур қабри устидаги тошни Машҳадга олиб боришга буйруқ берган. Лекин шаккок бўлишдан чўчиган Нодиршоҳ бу ниятидан қайтган ва ўша замон учун узок ва қийин бўлган сафарлардан кейин тошни яна қайтадан жойига қелтириб қўйдирган.

Макбара Темурнинг кўрсатмасига биноан икки қаватли қилиб қурилган. Макбаранинг биринчи қаватида зиёратгоҳ, пастки қисмида эса ер остидаги ҳақиқий даҳмалар жойлашган. Унинг шипи ўн икки қиррали гумбаз қилиб қия ишланган, ички безаклари жуда содда. Темурийларга қўйилган сағаналар юқори қаватда қандай тартибда бўлса, бу ерда ҳам шу тартибда. Ҳар қайси қабр усти мармар-тош билан қопланган.

1941 йилда темурийларнинг қабри махсус комиссия томонидан очилган эди. Тобутда Амир Темурнинг бир неча қават мато ва бир қават қимҳоб билан ўралган суяги ётган, боши қиблага қаратилган, қўллари тўғрилланган, панжалари ёйилган. XVI асрда қатта империянинг асосчиси, номи оламнинг ярмини ларзага қелтирган улуг Амир Темурнинг қиёфаси ҳақидаги тарихий маълумот, Улугбекнинг қожиали ўлдирилиши ва бошқа

темурийларнинг дафн этилиши хакикийлиги тасдикланди. Шунингдек, комиссия бошка темурийлар кабрларини хам очиб, чукур илмий-тадкикот ишлари ўтказилди. 1994-1996 йиллар макбарада катта хажмдаги таъмир-тиклаш ишлари амалга оширилди.